د سيف الرحمان سليم ترقي پسنده،مقصدي او انقلابي شاعري

ډاکټر نصرالله خان [1]
طفيل احمد زرياب يوسفزے[2]

Abstract
All the humane is equal and they have same rights. Sometimes some of the obstacle keep them away from their own rights due to some unsocial and injustice circumstances. And when this type of situations are being created in the society the people who are the sight of the society condemn them. Same is the case of Saleem the progressive poet of Pashto. He is known for the voice of poor people in the Pashtoon belt. This paper is described the progressive aspect of his poetry.

شلمه صدی په عالمي کچ يوه ډېره اهمه او زرخېزه صدی ګڼلے کېږي، چې انسان په کښې بې کچه ترقي او د يؤ بل سره سيالي کړې ده. دې صدی پښتو ژبې اوادب ته ډېر څۀ ورکړې دي. چې په دغۀ ډېر څۀ کښې لوي لوي شاعران، اديبان، نقادان او څېړنکاران شامل دي

سيف الرحمان سليم هم د شلمې صدی پېداوار دے چې په دغه سترو او ادبي شخصيتونو کښې يؤ روښانه نامه لري، چې پښتو جديد ادب ئې ډېر متاثر کړے دے. هغه پېدائشي ترقي پسند، قام پرست او بشر دوست شاعر ؤ، ځکه چې هغه د خدائي خدمتګار تحريک د يؤ سرګرم غړي جلال شاه په کور کښې پيدا شوے ؤ. د خپل کورني تربيت نه علاوه د هغه په روزنه کښې د يؤ قام پرست او ترقي پسند استاذ حمدالله ډېر لاس ؤ. چې هغۀ ترې د خپل کلي په مدرسه کښې تور ټکي زده کړي وو. د دغه نه علاوه خپل مشر ورور عزيز الرحمان به ورله د پښتو او اردو سياسي مجلې راوړې چې د هغه په سياسي او تعليمي روزنه کښې ئې نوره هم اضافه کوله. د دې نه علاوه هغه د هندوستان په "پونا" ښکار کښې هم شپږ کاله تېر کړي وو. چرته چې ئې نۀ صرف مهاتما ګاندهي او مؤلانا ابوالکلام آزاد د ډېر نزدې نه وليدل او واورېدل بلکې ورسره د نامتو مترقي ليکونکيو کرشن چندر او سعادت حسن مېنټو په ادبي محفلونو او ناسته پاسته کښې هم شريک شوے ؤ.ځکه خو سليم د اولسي ادبي جرګې نه وړاندې د ترقي پسندی او قام

[1] اسسټنټ پروفيسر اسلاميه کالج يونيورسټي پېښور

[2] ليکچرار،رحمان بابا چئير پښتو څانګه اسلاميه کالج پېښور

پرستئ څۀ لږه ډېره روزنه شوې وه. په دغه شپو ورځو کښې ترقي پسند تحريک ښۀ په زور او شور کښې ؤ. دغه تحريک په ادبياتو کښې انقلاب راوستو. د دغه ادبي تحريک په حواله ډاکټر سيد عبدالله داسې ليکي.

" ترقي پسند فکر ميں سب سے زياده اہميت اس بات کو حاصل ہے کہ ماده ہي حاصلِ زندگي ہے اور اس کي تسخير و تنظيم کے ليے عقل اور سائنسي حقائق کي معاونت ناگزير ہے. ترقي پسند تحريک نے سر سيد کي عقليت کو زياده واضح راستوں پر چلايا اور اس کي مقصدي بنيادوں کو اور زياده مستحکم کرتے ہوئے اس کو مکمل انساني زندگي کا ترجمان قرار ديا. صحيح ترقي پسند نظريوں کے مطابق ادب کا مقصد تفريح نہيں بلکہ ذہن کے نئے مقاصد زندگي کي تکميل کے ليے تيار کرنا ہے. عوام دوستي اس ادب کي سب سے بڑي بنياد ہے اور تنظيم اور جدوجہد پر اعتماد اس کا سب سے بڑا عقيده ہے ۔" [i]

سيف الرحمان سليم د انجمن ترقي پسند مصنفين سره پوخ ملګرے شو او وروستو د هغوي په سياسي تربيت او روزنه کښې د کاکا جي صنوبر حسېن مومند، فارغ بخاري، رضاهمداني، افضل بنګش، اجمل خټک، دوست کامل مومند، امير حمزه خان شينواري او د اولسي ادبي جرګې مجلسونو يۆ ډېر فعال کردار تر سره کړو، د دې نه علاوه د کارل مارکس او مارکسزم نوم او ذکر به پرې ډېر ښۀ او خوږ لګېدو چې تر مرګه پورې د هغه د فلسفي پلوي پاتې شوے دے.

هم دغه وجه وه چې په هغۀ قسما قسم الزامونه هم لګېدلي وو چې دے د پښتونستان ايجنټ او ترجمان دے هم په دغه وجه د ريډيو پاکستان پېښور د ملازمت نه وويستلے شو او تر يۆ کال پورې په افغانستان کښې استوږن ؤ ولې دغه پردېسي او الزامونه د هغه په قام پرستئ او ترقي پسندئ نظريه کښې هېڅ کمے را نۀ وستلو بلکې د هغه عقيده او نظريه ورسره نوره هم پخه شوه.لکه چې وائي:

دا په وينو چې خړوب ده، دا په اوښکو چې سېراب دے

دا زما د ژوند قيصه ده، دا زما د ژوند کتاب دے

دا خو زۀ يم چې څۀ وائم، او دا ځکه چې پښتون يم

هره ساه مې زلزله ده، هر قدم مې انقلاب دے [ii]

د سليم شاعري ډېره خوږه، نرمه، پسته او د مينې او خلوص نه ډکه ده.هغه يۆ ترقي

پسند، روښن فکره، مقصدي او انقلابي ليکونکے ؤ. چې دغه خصوصيات د هغه په شاعرئ کښې لۀ ورايه بريښي. هغۀ يو رښتينے شاعر ؤ. د هغه صداقت بياني په لوستونکو او اورېدونکو کښې شعوري بېداري پيدا کوي. څکه چې د شاعرئ تاثر هر څوک مني شاعر د معاشرې په عروج وزوال کښې لوي لاس لري. سيد رسول رسا د انګرېزئ ژبې مشهور روماني شاعر شيلے د شاعرئ عظمت داسې بيانوي.
" شاعر د ګونګې دُنيا خلقوو ته د خبرو چل ښايي. شاعر د جنګونو بګلونه غږوي. شاعر خلقو ته د سمې د سياست او د مهذب ژوند تېرولو درس ورکوي. شاعر د غريبو، خوارو او نادارو مددګار دے، او د باطل او د ظلم سره هر وخت د حق په پره کښې جنګ ته تيار دے. شاعر د وطن مړو خلقو کښې د غېرت روح واچوي او د وطني جنګ او آزادئ د پاره خلق سر په تلي مېدان ته را اوباسي... شاعر يو سپاهي دے، يو سياست دان دے، يو قانون ساز دے، يو مصلح دے. غرض دا چې د بنيادم لوي خېر خواه او لوي محسن دے او ولې به نۀ وي د شاعر لاس کښې دّ انساني جذباتو د را اوچتولو او په يو کار باندې د آماده کولو تارونه دي ـ"[iii].

د دې حوالې په تناظر کښې کۀ د سليم شاعري وخېړلے شي نو هم دغه ذکر شوي خصوصيات لري. د هغۀ د شعر په اورېدو يا لوستو د اورېدونکي يا لوستونکي جذبات و احساسات رالړزېږي لکه چې په مقصدي او انقلابي انداز کښې يو کوټلې حقيقت ته د شعر په خوږه ژبه اشاره کوي.

تۀ د هغۀ نه د خبر طمع کوې

چې ئې په ختِه کښې هم ښۀ نشته دے

ژبه چې غوارې اول خلۀ پيدا کړه

ژبه عبث ده چې دې خلۀ نشته دے

زۀ خو هم ستا کوڅه کښې اوشو کېدم

تا خو وئيل چې دلته غلۀ نشته دے [iv]

د سليم شاعري په خپله غېره کښې مختليف زړۀ راښکونکي رنګونه لري هم دغه وجه ده چې په اول ځل اورېدو يا لوستو سره لوستونکي او اورېدونکي پام ځان ته راګرځوي. لکه چې په هاغه دور کښې هم او نن سبا هم چې د اقتدار حوس زمونږ نام نهاده مشران لېونې کړې دي. سليم ورته څومره ښکلې شعري ژبه ورکړې ده.

ښاغلي اوبه هم کلک اوده سړے راوَلړزوي

ښنګه اوده شم چې هر خوا اوښکو ژړا ته ګورم

د اقتدار حمام د ټولو نه جامې وويستې

خان جي ته ګورم که قاضي ته که ملا ته ګورم [v]

د سليم په شاعرئ کښې يو انقلابي، مقصدي او ترقي پسنده اهنګ دے. د هغهٔ په کلام کښې د غلامئ نه نفرت، د نويو رجحاناتو لټون، د يو نوي سماج او د يو نوي ماحول ذکر او د بدلون جذبه ده. د سليم د ترقي پسندئ په حقله سليم راز ليکي

" چې کله هغهٔ د خپل کلي په مکتب کښې داخل کړے شو نو هلته ئې د خپل نصاب سره سره ذهني روزنه د مياں ګُجرد کلي يو قوم پرست او ترقي پسند استاذ حمدالله وکړو.... د زلمي توب په زمانه کښې ئې د خپل يو رشته دار کره د هندوستان په مشهور ښار پونا کښې شپږ کاله تېر کړي وو چرته چې ئې نهٔ صرف مهاتماګاندي او مولانا ابوالکلام آزاد د ډېر نزدې نه اوليدل او واورېدل بلکې د نامتو مترقي ليکونکيو کرشن چندر او سعادت حسن منټو په ادبي محفلونو او ناسته پاسته کښې هم شريک شو، ځکه نو د اولسي ادبي جرګې د قيام نه وړاندې هم د قوم پرستئ او ترقي پسندئ په لحاظ لږه ډېره روزنه د سليم شوې وه ـ" [vi]

سليم ګڼ اړخيز ذهن لرلو. د خپل خوار اولس هر درد و غم ئې نهٔ يوازې محسوسولو بلکې د هغوي په هره سخته کښې به د هغوي ملګرے هم وُ لکه چې د خپل غريب، بې کس او محکوم اولس په حقله وائي.

هر وګړے چې د قام مې وژل کيږي

ما ته داسې درد را رسي لکه زهٔ مرم [vii]

په دې خونړئ معاشره کښې په پښتون اولس قسما قسم لوبې شوې دي او لا دغه خونړئ سلسله د تم کېدو نوم نهٔ اخلي بلکې د وخت سره سره حالات نور هم خرابيږي. سليم د خپل وخت حالاتو ته د شعر په ژبه اشاره کوي:

خدائې دې وکړي چې دروغ وي خو دا اورم

پېښور هم په خوارانو سُور تنور شو

چې مې نۀ ۇ خوښ هغه مخې له راغلو

چې مې نۀ ۇ کړے هغه سوال منظور شو

کار ئې څۀ دے چې زما په پوله ګرځي

مړ خو نۀ یم چې میراث مې د تربور شو viii

سلیم چې په کوم دور کښې ژوند کولو په هاغه دوٖره کښې فرنګیانو په پښتنو او په خصوصي توګه په خدائي خدمتګارو ژوند لنډ تنګ کړے ۇ.هر پلۇ ئې د ظلم بازار ګرم کړے ۇ. په دغه ظالمانو او جابرانو کښې زمونږ خپل پښتانۀ وروڼه هم شریک وو کوم چې د لالچ تندي او لوږې اخستي وو.هم په داسي وخت کښې یۇ رښتنے ترقي پسند، روښن فکره، مقصدي او انقلابي شاعرنه هم دا طمع کېدے شي. لکه چې سیلم د خپل قام او وطن سره د مینې اعلان کوي.

خپله خاوره به په سترګو ښکلوومه

سر د لاندې کۀ د پښو نه اوېزان یم

چا پلوسي او خوشا منده مې زده نۀ کړه

دې کتاب کښې نالائقه د جهان یم ix

سلیم یۇ غېرتي پښتون شاعر ۇ. هغه د چا نه وېره نه کوله او نۀ د ظلمونو،سزاګانو او جېلونو نه وېرېدو ځکه خو مُلا جان ته وائي چې:

د دنیا ولوږو تندو وپاللم

ما ته سختئ مُلا د ګور څۀ دي x

د سلیم په شاعرۍ کښې حرارت،حرکت او مزاحمت دے. د خپل وخت سماجي حالات ئې ښۀ په نره بیان کړي دي. د سماجي لړي برې خلاف ئې خپل بدني او قلمي جهاد کړے دے.په خپله پښتنه خاوره مئین ۇ. د خپلې خاورې قدروقیمت ورته معلوم ۇ ځکه خو په نظم"پښتنې زمکې ته" کښې وائي:

تۀ هغه مور یې چې پرې فخر کېږي

تۀ هغه زور یې چې پرې فخر کېږي

تا نه مې پلار هم مې نيکونه ځار شه
تا نه زما غوندې زرګونه ځار شه [xi]

د انسانيت تقاضه دا ده چې هر چا ته دې خپل حق او خپله آزادي ورکړے شي. په اسلام کښې مساوات يعني برابرے يو اهم جُز دے..سليم هم د برابرۍ قائل ؤ. د ټولو ترقي پسندو دغه مرام ؤ چې په معاشره کښې دې لاندے باندے نهٔ وي، کهٔ څوک اقليت کښې وي د هغو سره دې انصاف وشي د هغوي د عبادت خانو دې خيال وساتلے شي او تحفظ دې يقيني شي او کهٔ داسې نهٔ وي نو بيا به هم داسې کېږي چې:
سترګې مې وشرمېږي ودرېږمه بېرته راشم
لاړمه راغلمه ځو ځو ځلې کعبې پورې
چا درته وې چې څه ګرجې او بت کدې سېزه
اوس هغه اور راغلو مُلا ستا مُصلّې پورې [xii]

څنګه چې نن سبا هم نيم مُلا خطره ايمان په ټوله سيمه کښې اړے کړے پيدا کړے دے او ټوله نړۍ ئې د ستونزو ښکار کړې ده دغه شان مُليان د سيلم په زمانه کښې هم ؤ. نن چې څنګ دهقانان د خانانو خوراک جوړ شوي دي دغه شان په هاغه وخت کښې هم وو. سليم دغه نظاره د شعر په ژبه داسې ښکاره کوي چې .
پوهه يم چې چرته دي مُليان روان
دوي خو دې په لاره د تاوان روان
خاورې به دهقان ته څهٔ فائده وشي
مخکښې چې د دوي نه د دوي خان روان [xiii]

په دې ټوله نړۍ چې په دغه وخت کښې څومره شاعران،اديبان او نقادان تېر شوي دي ټولو دغه د ترقي پسندۍ لاره ټينګه کړې ده. د ټولو مقصد او منشا دا وه چې د خپل وخت غريب اولس،پرېوتے انسان او مزدور ورور ته د ژوند اسائشونه ورکړي. د لرې برې خاتمه وکړي او معاشره په مساواتو قائم کړي. ډاکټر محمد حنيف د ترقي پسندۍ

مقصد او منشا په دې ټکو بیانوي

" ترقي پسندي د يوې رويې او رجحان نوم دے چې مقصد ئې د انساني وقار پاسداري، د معاشرتي او سماجي حالت اوچتول، د امن، وروروڼی او سوکالی فضا جوړول، د زور ظلم، بې انصافۍ، بدامنۍ او تسحصال خلاف مزاحمت کول او په خصوصي توګه د سرمايه دارانه نظام د ناوړه روئيو غزونه او د پرېوتې طبقې را اوچتول دي ـ" [xiv]

سيف الرحمان سليم هم په دغه عظيمو انسانانو کښې شامل ؤ چا چې د غريب اولس مظلوم اواز د خپل شعر په ذريعه اوچت کړے دے. لکه چې په "زېرے" نظم کښې د خوارانو،مزدورانو،محکومانو او مظلومانو په حقله وائي.

زما خوارانو مزدورانو وروڼو

اے محکومانو مظلومانو وروڼو

زېرے چې مونږ د اتحاد وکړو

په خپل تنظيم مو اعتماد وکړو

مونږه منزل ته ډېر قريب راغلو

مونږه رفتار لکه د باد وکړو

اوس به کۀ خبر وي خپل جهان جوړ کړو

مونږه تقدير به د انسان جوړ کړو

ستوري به زمکې ته پسخېږي زمونږ

مونږ به د زمکې نه اسمان جوړ کړو [xv]

د ترقي پسندو مقصد خپل اولس ته په ژوند کښې اسائشونه پيدا کول وو. د هغوي په سپورو شونډو خنداګانې راوستل وو لکه چې سليم هم په دغه نظم کښې وړاندې ليکي:

داسې جهان چې خوشحالی وي په کښې

هر يؤ موسم د سوکالی وي په کښې

د هر چا شونډو ته خندا اورسي
او د يؤ بل سره سيالئ وي په کښي

او دغه يؤ داسي ښائسته په هر څه پوره جهان وي چي:
د ولوړو تندو شکايت به نۀ وي
د چل فريب ډک سياست به نۀ وي
هلته ضمير به د چا نۀ خرڅيږي
د دې خبرو څۀ حاجت به نۀ وي

او دا به يؤ داسي مثالي جهان وي چي ټول اولس به سره برابر وي، دلته به د هر چا سره انصاف کيږي سليم وړاندې ليکي:
هلته به قدر د انسان کيږي
د هر يؤ درد به ئې درمان کيږي
هلته په پښو کښي پيکړې خو نۀ وي
هلته دې ګرځي خو ئې توان کيږي xvi

ځکه چي دلته خواري مزدوران وکړي ولې ګټه ئې شتمن واکمن يؤسي، چي نۀ نۀ په سينه کښي څۀ زړۀ لري او نۀ احساس لرې لکه چي سليم ئې حقيقي نقشه هم په دغه نظم کښي راکاږي:
دلته خو فصل زمونږ نور يؤسي
دانه دانه رانه په زور يؤسي
ماشومان ټول راته نَهَر پريږدي
مېنځ نه ډوډۍ زمونږ د شکور يؤسي
زمونږ د شونډو تبسم لُوټ کړي

زمونږ اواز نه ترنم یؤسي

په قوانینو زمونږ خُلې وتړي

مونږ نه طاقت د تکلم یؤسي

او بیا په اخره کښې ډاډه دے او وائي چې:

د صبر جام زمونږه توي شولو بس

د انقلاب بچے ښځۀ لوي شولو بس

اوس د دنیا ځۀ ضرورت نه ګڼم

زما یقین دے خلق پوي شولو بس

زما خوارانو مزدورانو ورونو

اے محکومانو مظلومانو ورونو [xvii]

سلیم یو حق پرست انسان ؤ. د خپل زپلي اولس د پاره همیشه د زورورو سره لاس په ګریوان ؤ. لکه چې لیکي:

هم زۀ یؤ لیونے یم چې د حق مرسته کوومه

ملګریو مې وهلي دي په خُلو باندې مُهرونه

ځۀ ښکلي قمیصونه تړینه جوړ کړل سرفروشو

کفن چې ئې په سر ؤ ګرزیدل به تر پرونه [xviii]

ځنګه چې نن سبا پښتون اولس په نۀ کړي ګناه کښې ښکېل دے دغه شان د سلیم په وخت کښې هم ؤ دغه سلسله لا جاري ده. پښتون که د خُلې نه سُرَ اوباسي نو واکمن ئې خُله په سوک ماتوي. په پښتون اولس پسې قسما قسم افواګاني خوریږي لکه چې سلیم ئې حالات بیانوي:

د محتسب زړۀ کښې ځۀ غلا ده ضرور

چې سازو خلقو پسې غلۀ خوروي

زما خبرو نه قدغن لري کړه

نو افواګاني به ځوک نهٔ خوروي [xix]

دنيا تل په امېد خوړلے شي. سليم په الله کلک باور لري چې دا سختي او کړاوونه به ختمېږي، دا تکليفونه د دې فاني ژوند سره تړلې ځېزونه دي. سليم اولس ته ډاډګيرنه ورکوي چې:

ملګريو مړهٔ خو نهٔ يئ ساه واخلئ

وينښ شئ خبر د خواوشا واخلى

د ژوند تيارې د نمر په ځړيکو نهٔ ځي

د حوٌصلو نه مو رڼا واخلئ

کهٔ پرې علاج د چا د اوښکو وشي

ما نه زما د ژوند خندا واخلئ [xx]

سليم د طبقاتي نظام ډېر مخالفت کړے دے او حقه خبره دا ده چې په دغه دوره کښې چې څومره شاعران وو دغو ټولو د طبقاتي لړي برې مخالفت کړے ؤ. ځکه چې په دې سيمه د غريب، مفلس، محکوم او مزدور اولس دا حال ؤ. سليم وائي.

ما نه بربنډ اولس لباس غواړي

پرېوتي خلق رانه لاس غواړي

ما نه چاپېره يتيمان ناست دي

ولړې وهلې ماشومان ناست دي

راځه اشنا چې اول قام جوړ کړو

بيا کهٔ فرصت وي بيا به قام جوړ کړو

تاريخ ګواه دے چې پښتنو تل د جابر سره مبارزه کړې ده دغه کهٔ جاني وي کهٔ قلمي وي

او کۀ بدني وي. هم دغه وجه ده چې چرته هم پښتون په قلاره ژوند نۀ دے کړے. د وطن او قام د پاره ئې تل خپل ځانونه او مالونه په داو لګولي دي. د پښتون غېرت چېړل ځان له کار کتل دي. د پښتون ټول تاريخ د جنګ وجدل نه ډک دے. پښتانۀ تل استعماري طاقتونو د خپل ځان او خپلې فائدې د پاره استعمال کړي دي او نن هم دغه سلسله جاري ده. لکه چې سليم وائي.

داسي کلي کښې مې خلقه بودوباش دے
چې تاريخ ئې خون الود او دلخراش دے
کۀ غاري دے کۀ عالِم زما د خاورې
په عالَم کښې شناخت د بدمعاش دے
د جهان د استعمار لاس کښې لوبېږي
هر باچا زما د ملک باچا د تاش دے [xxi]

کۀ يؤ پلؤ زمونږ د واکمنانو دا حال ؤ نو بل اړخ ته پښتون اولس هم په خپلو کښې بې اتفاقه ؤ. په هر کور، کوڅه او کلي کښې د بدنظمی اور لګېدلے ؤ.سليم ئې لکه د پوهه مصوّر نقشه وړاندې کوي چې

د دې کوز کندي په خلقو څۀ بلا ده
لر و بر ئې چې کړلے ځان ته اور دے
مزدوران دې اوس څۀ نور اوزار پيدا کړي
کۀ ستِک ئې بې دستې او مات ئې لور دے
بيا د ګا د ارتداد فتوې کتے شي
بيا مفتي په کتاب ولي رانسکور دے [xxii]

ننګ، غېرت او پت د پښتنو جامه ده. پښتون سر او مال بائلي خو د خپلې خبرې نه نۀ اوړي. سليم هم يؤ سوچه پښتون ؤ. هغۀ د ژوند د ناکړدو سره بلد ؤ. د خپل اولس د پاره هر څۀ ته تيار ؤ او هره سختنه ئې ښۀ په اخلاص او روڼ تندي سره زغمله ځکه چې د هغۀ مقصد او مرام دا ؤ چې:

کاروان سره کۀ نۀ یم خو منزل راته معلوم دے
په نویو نا بلده په اوږدو لارو ورځمه
هم دا چې په خلوص مې چرته ګوته یار کښېږدي
د غلو پشاني نۀ یم، نۀ په غلو لارو ورځمه [xxiii]

غرض دا چې د سلیم شاعري د اولس فریاد دے د اولس د پاره یۍ ډاډ دے.د اولس د سر لوړی د پاره یۍ پیغام دے. هغه یۍ مقصدي او انقلابي شاعر ۇ او خپل ځان ئې د اولس د پاره وقف کړے ۇ. هغه یۍ انقلابي شاعر ۇ او بیا د خپل ځان،د خپل سر هیڅ پروا نه کوي،ځان د اولس د پاره قربانوي او په جار اعلان کوي چې.

ما په دار کړئ چې منصور خلقو ته یاد شي
مودې وشوې خوک په دار نۀ دي ختلي [xxiv]

حوالې

---

[i] ډاکټر سید عبدالله، مباحث، مجلس ترقي ادب، لاهور،طبع اول فروري۱۹۶۵ء ص ۲۹۹

[ii] سېف الرحمان سلیم، د وړو وړو خدایانو دې بنده کړم،ماسټر پرنټرز، جنګي محله، پېښور ښار،چاپ اول ۲۰۰۸ء مخ ۳۱
[iii] سید رسول رسا، ادبي تنقید، منظورعالم پرېس، پېښور، س.ن مخ ۶۹

سېف الرحمان سلیم، د وړو وړو خدایانو دې بنده کړم، مخ ۸۳ [iv]
هم دغه،مخ .۱۷۹ [v]
[vi] هم دغهء مخ ۱۸،۱۹

هم دغه مخ ۱۵۰ [vii]
هم دغه مخ ۱۹۵[viii]
هم دغه ،۱۷۸،۱۸۲ مخونه[ix]
هم دغه مخ ۱۱۸[x]
هم دغه مخ ۱۳۸[xi]
هم دغه مخ ۱٤۳[xii]
هم دغه مخ ۷۵[xiii]
[xiv] محمد حنیف، په پښتونخوا کښې ترقي پسند تحریک او د پښتو ترقي پسندې شاعرۍ تحقیقي او تنقیدي جائزه(۱۹۲۰ء ـ ۱۹۴۷ء)، غزنوي کتاب پلورنځی، کوېټه، ۲۰۱۴ء مخونه ۵٦۷،۵٦۸
سېف الرحمان سلیم،د وړو وړو خدایانو دې بنده کړم،مخ ۱۲٤[xv]
هم دغه ،مخ ۱۲۵[xvi]
هم دغه مخ ۱۲٦[xvii]
هم دغه ،مخ ۱٤٤[xviii]
هم دغه ،مخ ۲۰۱[xix]
هم دغه،مخ ۱٤۹،۱۵۰[xx]
هم دغه مخ ۱۹٤[xxi]
هم دغه مخ ۱۹۳[xxii]
هم دغه مخ ۱۹۷[xxiii]
هم دغه مخ ۷۱[xxiv]